
<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.51-52.8>
УДК 94:355.257.7-054.6]: 347.99(47+57)«1931/1941»

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ
НОРМАТИВНОЇ БАЗИ СУДОВОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ІНОЗЕМНИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ (1931 – 1941 РОКИ):
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Коберник Михайло Володимирович

аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
mkobernik@sona-pharm.com
<http://orcid.org/0009-0004-8606-6285>

Марущенко Олександр Володимирович

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ
oleksandr.maruschchenko@pnu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0003-3391-8291>

***Анотація.** Метою статті є аналіз основних етапів розвитку радянської нормативної бази у питанні регулювання кримінального судового переслідування іноземних військовополонених в СРСР у 1930-х – на початку 1940-х рр. Розглядається зміст нормативно-правових актів. Звернуто увагу на політичні та ідеологічні пріоритети радянського керівництва в цьому питанні. Методологія дослідження. Методи історичної компаративістики, історичної герменевтики та контекстного аналізу нормативних актів. Висновки. Від початку радянської державності ставлення більшовиків до іноземних військовополонених мало виразно ідеологічний характер, що визначався сподіваннями на «світову революцію», в якій пролетарі-військовополонені розглядалися як класові союзники. Збройна боротьба з антибільшовицькими силами всередині Росії в роки громадянської війни та поступове зміцнення військово-політичного становища РРФСР по її завершенні спричинили помітні зміни у ставленні до військовополонених: більшовицька влада відмовилася визнавати військовополоненими білогвардійських солдатів та офіцерів і застосувала до них методи політичної фільтрації. Вироблена наприкінці 1920-х рр. нова військова стратегія Червоної армії, що передбачала ведення війни наступального характеру на території ворога, неминуче вплинула на формування засад політики Москви щодо військовополонених. За таких обставин очікувалося, що у ворожому полоні опиниться мінімум червоноармійців. Відтак, обтяжувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями щодо іноземних військовополонених Й. Сталін вважав недоцільним і відмовився приєднуватися до Женевської конвенції 1929 р. з питань військового полону. Схвалене у 1931 р. «Положення про військовополонених» вирізнялося низкою принципових відмінностей, як то: розповсюдження на бранців цивільного, а не військового правового режиму; преференції у правовому статусі для лояльних військовополонених, які походили з робітників і незаможних селян. Кримінальну репресію щодо військовополонених передбачали чинити переважно поза військовою юстицією, на основі загального законодавства і в загальних цивільних судах. Цей підхід залишав сталінському керівництву більше можливостей не зв'язувати себе міжнародно-правовими формальностями, які закріплювали статус військовополоненого під кримінальним слідством і судом за військовою, а не цивільною юстицією. Новий етап еволюції радянської нормативної бази*

судового переслідування іноземних військовополонених припав на початок Другої світової війни. Згідно оновленого у вересні 1939 р. «Положення про військовополонених» єдиною правовою базою притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності визначалося законодавство СРСР і союзних республік. До сфери кримінальної військової юстиції було віднесено невиконання військовополоненим наказу. Натомість зникла вимога обов'язкового повідомлення Міжнародного Червоного Хреста про притягнення військовополоненого до кримінальної відповідальності. Остаточно кримінальну репресію щодо військовополонених за військовою юстицією закріплювало «Положення про військовополонених» у редакції від 1 липня 1941 р. Відтак, в аспекті підсудності військовополонених цей внутрішній нормативний акт загалом відповідав положенням Женевської конвенції 1929 р.

Ключові слова: військовополонені, Женевська конвенція, Положення про військовополонених, кримінальна репресія, сталінський режим.

Постановка проблеми. Одним із конвенційних інститутів міжнародного гуманітарного права, який постав у першій половині ХХ ст., є військовий полон. Багатократне зростання чисельності полонених, зміна характеру військових конфліктів і самого військового полону неминуче актуалізували й проблему судових репресалій щодо військовополонених, зробили її чільним пунктом міжнародного правового та дипломатичного дискурсу. Демократичні держави-учасники Гаазької (1907) та Женевської (1929) міжнародних конвенцій про військовополонених як правило узгоджували їхні положення з національним кримінальним законодавством. Натомість Радянський Союз, упродовж десятиліть прикриваючись ідеологічними причинами, відмовлявся приєднуватись до міжнародних конвенцій про військовополонених ігноруючи їх, зокрема і в частині застосування кримінальної репресії.

Стан вивчення проблеми. Загальні питання правового режиму радянського військового полону порушувалися в збірниках міжнародно-правових документів, у монографіях і підручниках з міжнародного права радянського періоду [Международное право в избранных документах, 1957, с. 41-46; Международное право, 1979; 19. Международное право, 1987, с. 492-494], вивчалися авторами в кандидатських дисертаціях (Амелин, 1954). Варто назвати також статі та монографії автори яких, викриваючи «імперіалістичних фальсифікаторів історії», наголошували на повній відповідності нормам міжнародного права усієї системи роботи з військовополоненими в СРСР і вивчали окремі сторони правового регулювання режиму військового полону [Жданов, 1928, с. 31-49; Левин, 1944, с. 85-94; Сабанин, 1929, с. 96-103].

У пострадянській історіографії питання нормативно-правового регулювання кримінального переслідування військовополонених в СРСР у 1920-х – 1940-х рр. вивчали російські вчені Віктор Конасов [Конасов, 1998], Олександр Єпіфанов [Єпіфанов, 2005] та Олександр Кузьмініх [Кузьминых, 2013, с. 25-30]. Серед українських вчених історичний контекст внутрішнього правового регулювання режиму військового полону досліджуваного періоду аналізували Олександр Потильчак [Потильчак, 2004, с. 27-32; Потильчак, 2005, с. 192-196] та Анатолій Чайковський [Чайковский, 2005]. Втім, потрібно відзначити, що аналізуючи проблему загалом, названі автори спеціально не торкалися її кримінально-репресивного аспекту, що додає актуальності завданням нашого дослідження.

Метою стаття є аналіз основних етапів розвитку радянської нормативної бази у питанні регулювання кримінального судового переслідування іноземних військовополонених в СРСР у 1930-х – на початку 1940-х рр. Розглядається зміст нормативно-правових актів. Звертається увага на політичні та ідеологічні пріоритети радянського керівництва у ставленні до іноземних військовополонених.

Виклад основного матеріалу. Від часу більшовицького перевороту жовтня 1917 р. у Росії та утворення радянської держави ставлення ленінського уряду до проблеми бранців війни набуло виразного політичного чи навіть ідеологічного змісту. Як відомо, в роки Першої світової війни у російському полоні опинилося понад 3,5 млн. солдатів та офіцерів німецької та австро-угорської армій. Сповідуючи ідеєю «світової революції» більшовицькі лідери бачили в більшості з них потенційних класових союзників, здатних експортувати революцію у власні країни. Скликаний більшовиками у квітні 1918 р. в Москві Всеросійський з'їзд військовополонених закликав «братів по класу» розгорнути у себе на батьківщині боротьбу за повалення влади капіталістів і встановлення диктатури пролетаріату. З іншого боку Раднарком сподівався залучити для боротьби з «внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією» і близько 2,5 млн. військовополонених – підданих колишньої Російської імперії, які знаходилися у німецьких та австрійських таборих [Потильчак, 2004, с. 29]. Перші декрети радянської влади були пронизані співчутливим і поважним ставленням до бранців війни. За вказівкою Володимира Леніна було налагоджено контакти з Міжнародним комітетом Червоного Хреста, а 2 червня 1918 р. більшовицький уряд оголосив про визнання усіх ратифікованих Російською імперією міжнародних конвенцій про захист жертв війни. Наслідком цієї декларації стала заява МКЧХ від 1921 р. про те, що Радянська Росія набуває права на застосування щодо неї Женевських угод [Декреты Советской власти, 1959, с. 224-225; Барсуков, 1946, с. 84-85].

У 1919 – 1920 рр. ставлення радянського уряду до проблеми військовополонених перетерпіло еволюцію, викликану як загостренням боротьби з антибільшовицькими силами всередині Росії так і поступовим зміцненням військово-політичного становища РРФСР. Із травня 1920 р. солдатів і офіцерів-білогвардійців більшовики перестали вважати військовополоненими. Тоді ж до цих осіб були застосовані заборонені міжнародними конвенціями методи політичної фільтрації. Особлива комісія із представників військового відомства, НКВС і Всеросійської Надзвичайної Комісії після відповідної перевірки відбирала «політично благонадійних» до лав Червоної Армії. Ті кому довіряли менше, ставали «бійцями» так званих «трудова армій», а на зарахованих до категорії «неблагонадійних» чекали репресивні заходи – примусові роботи за місцем проживання [Собрание узаконений, 1920, с. 209].

З утворенням СРСР питання про приєднання нової за формою союзної держави до конвенцій Червоного Хреста в черговий раз актуалізувалося. Більшовицький радянський уряд діяв підкреслено прагматично. Без зайвої тяганини було юридично оформлено приєднання СРСР до тих міжнародних конвенцій, що найменше заважали реалізації у майбутньому амбітних планів «світової революції». Так, 16 червня 1925 р. РНК СРСР ухвалила постанову про приєднання до Женевської конвенції «Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях» і Гаазької угоди «Про застосування до морської війни положень Женевської конвенції 1864

року» [Конасов, 1996, с. 19]. Що ж стосується незручної для радянської сторони Гаазької конвенції «Про закони та звичаї війни на суходолі», то цей документ чекала доля зовсім відмінна від попередніх. Схоже на те, що своє принципове ставлення до останнього документу Й. Сталін і вище керівництво Радянського Союзу визначали керуючись переважно уявленнями про стратегію Червоної Армії у майбутній війні. Вважалося, що цю війну СРСР якщо і буде вести, то лише на чужій території, а тому у ворожому полоні опиниться мінімум червоноармійців. Виходячи з цього, обтяжувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями ні керівництво СРСР не вважало доцільним, а тому брати участь у міжнародному форумі в Женеві радянська сторона не збиралася. Натомість спеціальна комісія, ще у вересні 1928 р., розпочала роботу над власним документом під назвою «Кодекс військового полону» [Конасов, 1996, с. 20]. Отже, коли 27 липня 1929 р. керівники делегацій 47-ми країн підтвердили власними підписами дві нові міжнародні угоди, то підпису радянського представника під жодною з них не було [Военнопленные в СССР, 2000, с. 1008-1023]. Гостра критика такого ставлення Кремля до міжнародного права змусила Йосипа Сталіна частково переглянути свою позицію та погодитися на приєднання СРСР до Женевської конвенції 1929 р. «Про покращення долі поранених та хворих у діючих арміях» [Иванович, 1991, с. 41].

Водночас, відмова приєднуватися до Женевської конвенції 1929 р. «Про поводження з військовополоненими» зовсім не означала, що радянський уряд відмовився від самої ідеї врегулювати статус бранців війни в рамках внутрішнього законодавства. Представлений РНК СРСР проект «Положення про військовополонених» був затверджений спільною постановою ЦВК і РНК СРСР № 46 від 19 березня 1931 р. [Военнопленные в СССР, 2000, с. 59-63]. Розробляючи цей проект радянські юристи-міжнародники прагнули створити для військовополонених у СРСР режим утримання формально не гірший за режим Женевської конвенції, зробити цей документ якомога лаконічнішим і, зрештою, закріпити статус військовополоненого в Радянському Союзі на основі власних, а не нав'язаних міжнародною спільнотою, правових принципів. Унаслідок цього, більше ніж удвічі коротше за відповідну Женевську конвенцію, радянське «Положення про військовополонених» відрізнялося низкою принципових відмінностей. Ключовою з них стало розповсюдження на бранців цивільного, а не військового правового режиму. «На військовополонених, – читаємо в пункті 8-му радянського документу, – поширюються загальні закони, діючі на території Союзу РСР, з тими особливостями, що встановлені цим положенням і виданими в його розвиток спеціальними правилами та інструкціями». А вже наступний пункт документу урівняв цивільну правоздатність військовополонених до цивільної правоздатності всіх інших іноземців, які перебували на території СРСР [Военнопленные в СССР, 2000, с. 60]. Ці пункти «Положення» повністю суперечили всьому досвіду міжнародно-правового регулювання військового полону, адже у Гаазьких 1899-го р. та 1907-го р. і Женевській 1929 р. конвенціях за військовополоненими безальтернативно закріплювався правовий статус, аналогічний статусу військовослужбовців армії, що їх полонила [Барсток, 2015, с. 93-104].

Названі вище позиції аж ніяк не вичерпували всю номенклатуру відмінностей між Женевською конвенцією та радянським «Положенням про військовополонених». Соціально-класовий характер останнього яскраво проявився в

кількох пунктах, що встановлювали преференції в правовому статусі для лояльних режиму бранців, які походили з робітників і незаможних селян. Останнім надавалися такі ж політичні права, що й іншим «трудящим іноземцям», які перебували на території першої в світі соціалістичної держави. Усім військовополоненим заборонялося носити знаки відмінності в чинах і посадах, вищі офіцери-військовополонені позбавлялися обслуги денщиків, а грошовим утриманням забезпечувалися не лише офіцерський склад, але й всі інші військовополонені. Крім того, залучення до праці полонених нижніх чинів мало відбуватися лише за їхньої згоди, а правовий режим праці базувався на основі внутрішнього законодавства СРСР [Военнопленные в СССР, 2000, с. 60-62].

Проте найбільш предметну для нашого дослідження, а й тому найцікавішу для нас, частину «Положення...» репрезентують пункти документу, котрі встановлювали принципи і порядок дисциплінарних покарань і кримінальної репресії щодо військовополонених. Дисциплінарну відповідальність бранців сталінський режим вочевидь розглядав як несуттєву і недостатню дієву форму тиску на них, а відтак значною мірою залишив чинними принципи і підходи до дисциплінарних покарань, зафіксовані в тексті Женевської конвенції 1929 р. Зокрема, військовополонені підкорялися правилам, що вводилися в дію Центральним управлінням у справах полонених і біженців (Цуполонбіж) у відповідності до статутів внутрішньої служби, дисциплінарного та статуту гарнізонної служби РСЧА (п.п. 19-20), а невдала спроба втечі з полону не вважалася кримінальним злочином і каралася лише арештом до 30 діб (п. 25) [Военнопленные в СССР, 2000, с. 60-61].

Значно більші можливості впливу на військовополоненого залишала кримінальна репресія. Так, пункт 21 «Положення про військовополонених» 1931 р. не лише закріплював принцип кримінальної відповідальності полонених за скоєні ними злочини виключно на підставі відповідного радянського законодавства, але й визначав перелік вчинених бранцями діянь, що прирівнювалися до військових злочинів, а також їх підсудність. Серед таких злочинів ми бачимо: невиконання наказів осіб, яким військовополонені підкоряються адміністративно (табірного персоналу – Авт.); примушування таких осіб до порушення покладених на них обов'язків; опір таким особам при виконанні ними службових обов'язків, а також образа табірного персоналу насильницькими діями. Справи звинувачених військовополонених розглядалися військовими трибуналами тільки у випадках, якщо це було передбачено відповідним положенням про ці трибунали. В решті випадків кримінальні справи на військовополонених-іноземців надходили на розгляд загальних судів [Военнопленные в СССР, 2000, с. 61].

Пункти 22-26 «Положення про військовополонених» загалом відповідали якщо не «духу», то вже точно «букві» критикованих радянським керівництвом Гаазьких і Женевських конвенцій. Притягнені до кримінальної відповідальності й засуджені судами військовополонені не могли піддаватися іншим покаранням і обмеженням окрім тих, що були безпосередньо пов'язані з «[...] їх перебуванням під слідством і судом, а також відбуттям вироку чи дисциплінарного стягнення [...]» (п. 22). Про кожен випадок притягнення військовополоненого до кримінальної відповідальності негайно після порушення справи, але не пізніше як за три тижні до дня початку слухання справи в суді, повідомлявся радянський Червоний Хрест. Цей орган повідомлявся (не пізніше трьох тижнів після винесення вироку) і про кожне таке

судове рішення щодо військовополоненого (п. 23). А в пункті 24 йшлося про те, що вирок, який засуджував бранця до «вищої міри соціального захисту (розстрілу)» мав виконуватись не раніше, як за три місяці після надсилання повідомлення про його винесення Виконкому Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяці Союзу РСР (СТЧХіЧП СРСР) [Военнопленные в СССР, 2000, с. 61]. Як бачимо, не бажаючи дотримуватись формальностей у зносінах щодо кримінального слідства і суду над військовополоненими, радянський уряд підкреслено унікав прямих контактів з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, а волів здійснювати їх через повністю контрольовану режимом національну організацію.

Ще одна суттєва деталь. Якщо міжнародні конвенції прямо не допускали можливості для слідства й суду вважати спробу втечі бранця, навіть неодноразову, як обтяжливу обставину у тому випадку коли полоненого затримували й притягували до відповідальності за злочини проти особи і власності, скоєні ним під час втечі з полону [Военнопленные в СССР, 2000, с. 1015-1016], то радянське «Положення про військовополонених» 1931 р. у цьому аспекті зберігало мовчання. Натомість, пункт 26 документу встановлював кримінальну відповідальність не лише для самого втікача, але й для тих його товаришів-військовополонених, які сприяли спробі втечі з полону, в тому разі, коли вона супроводжувалася «[...] підкопом, або пошкодженням стін, а також застосуванням насильства відносно стражі [...]» [Военнопленные в СССР, 2000, с. 61].

У будь-якому разі, документ 1931 р., хоч і набув силу закону, проте в реальній ситуації війни не застосовувався. Принаймні авторами таких фактів не виявлено. Передбачений «Положенням...» урядовий орган, що мав опікуватися військовополоненими і біженцями – Центральне управління у справах полонених і біженців – так і не створили, а з початком Другої світової війни все ще формально діюче «Положення про військовополонених» вже не відповідало ні вимогам часу ні стратегії сталінського керівництва СРСР. Підготовка вторгнення в Польщу перевела це питання з площини міжнародно-правової проблеми в сферу практичних завдань, які потребували негайного вирішення.

Вже на початку першого місяця війни робоча група фахівців із НКВС СРСР і Наркомату в іноземних справах підготувала проект оновленого документу, а 20 вересня 1939 р. «Положення про військовополонених» схвалила Економічна рада при РНК СРСР [Зоря, 1990, с. 47]. Нова редакція положення виявилася ще лаконічнішою за свою попередницю й містила лише 32 пункти замість 45-ти в документі 1931 р. Питання судової репресії щодо військовополонених стали предметом регулювання у кількох пунктах (п. п. 27-30) розділу 5-го («Кримінальна та дисциплінарна відповідальність військовополонених») цього документу. Єдиною правовою базою притягнення військовополонених до кримінальної відповідальності положення визначало законодавство СРСР і союзних республік. «[...] При цьому, невиконання військовополоненим наказу осіб, яким він підкоряється, опір цим особам, або образа їх діями при виконанні службових обов'язків [...]» прирівнювалися до військових злочинів, а винний у їх скоєнні підлягав суду військового трибуналу. Відповідно до ст. 206, п. 2 чинного КК УРСР «[...] невиконання відданого в порядку служби наказу [...]» каралося позбавленням волі на термін до п'яти років, а за обтяжливих обставин та у військовий час – розстрілом. Ст. 206, п. 3. КК УРСР визначала, що «[...] опір особі, що виконує покладені на неї

обов'язки військовослужбовця тягне за собою позбавлення волі на термін до трьох років [...]» [Уголовный кодекс УССР, 1942, с. 47].

Решта кримінальних справ, порушених проти військовополонених провадилися в цивільних загальних судах (п. 27). У тексті «Положення про військовополонених» у редакції 1939 р. ми вже не знаходимо жодної згадки про спробу втечі з полону та кваліфікацію цього проступку як дисциплінарного. Натомість, пункт 28 документу містив доволі обтічне формулювання: «[...] проступки, що не тягнуть за собою кримінальної відповідальності в судовому порядку [...]». Які саме «проступки» вчинені військовополоненими малися на увазі нормотворцем? Про це жодного слова. З тексту оновленого «Положення...» зникла також і вимога обов'язкового повідомлення Міжнародного Червоного Хреста про кожен випадок притягнення військовополоненого до кримінальної відповідальності.

Решта пунктів розділу в загальних рисах і дуже лаконічно повторювали норми «Положення про військовополонених» 1931 р. Зокрема йшлося про заборону піддавати бранців, які знаходилися під слідством і судом, будь-яким обмеженням не пов'язаним з їх перебуванням під слідством і судом чи відбуванням вироку (п. 29). Червоний Хрест повідомлявся (не пізніше 20 днів після винесення вироку) про кожне судове рішення щодо військовополоненого, а вирок, що засуджував бранця до «вищої міри покарання» мав виконуватись не раніше, як за три місяці після надсилання повідомлення про його винесення до Червоного Хреста (п. 30).

Лаконічність, неконкретність і обтічність норм нового радянського «Положення про військовополонених», на наш погляд може свідчити про стійке небажання особисто Й. Сталіна і його оточення, які звикли всі проблеми ідейної і політичної опозиції в своїй країні вирішувати за допомогою репресій і терору, зв'язувати себе будь-якими міжнародно-правовими рамками у питанні військовополонених. Документ, що з'явився, так і не набув законної сили, оскільки його не затвердила РНК СРСР на яку в той період покладалися й законодавчі функції. На нашу думку, вже на початку жовтня 1939 р., після того як сотні тисяч інтернованих польських військовослужбовців і цивільних громадян опинилися в таборах для військовополонених, сталінський режим втратив будь-який інтерес до законодавчого оформлення статусу військовополонених.

Інша важлива обставина. Оскільки а ні Польща, а ні СРСР війни одна одному не оголошували, то й згідно норм як міжнародного права так і радянського «Положення про військовополонених», польські громадяни, які опинилися в радянських таборах, юридичного статусу військовополонених не набули. Такими ці особи вважалися лише в документах діловодства НКВС СРСР. Якщо це так, то й подальша ізоляція цих осіб у таборах для військовополонених була позбавлена будь-яких правових підстав. У цій логіці рішення Й. Сталіна про застосування позасудових репресій для фізичного знищення десятків тисяч «заклятих ворогів радянської влади» із числа польських офіцерів і державних чиновників зовсім не виглядає таким не прогнозованим. Вже з жовтня 1939 р. практично усі зусилля карального апарату режиму були спрямовані на розробку відомчої нормативної бази організаційного та оперативного забезпечення позасудових репресій щодо військовополонених.

Паралельно з практикою судових репресій військовополонених у рамках цивільного законодавства, сталінський режим здійснював кроки у напрямку

поширення компетенції військової юстиції на кримінальні справи про злочини вчинені військовослужбовцями. Зокрема, указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1940 р. усі подібні справи передавалися до підсудності військових трибуналів [Ведомости Верховного Совета СССР. 1940. № 51].

Тут слід підкреслити той факт, що передвоєнне радянське кримінальне законодавство містило кілька статей, які прямо стосувалися військовополонених – громадян інших держав. Зокрема ст. 4 Кримінального Кодексу РРФСР (ст. КК УРСР) встановлювала виключну внутрішню кримінальну юрисдикцію (за законами союзних республік) щодо іноземців, які вчинили злочини на території СРСР [Уголовный кодекс РСФСР, 1947, с. 4; Уголовный кодекс УССР, 1942, с. 2]. Ст. 193 п. 29 КК РРФСР (ст. 206 п. 29 КК УРСР) передбачала відповідальність до трьох років позбавлення волі за неодноразове погане чи поєднане з особливою жорстокістю поводження з військовополоненими, рівно як і недбале ставлення медичного персоналу до поранених і хворих бранців [Уголовный кодекс РСФСР, 1947, с. 100; Уголовный кодекс УССР, 1942, с. 53]. Як бачимо, положення радянського кримінального законодавства про кримінальну відповідальність іноземців повністю узгоджувалося з відповідними пунктами обох відомих нам редакцій «Положення про військовополонених». На цю ж обставину вказував і відомий дослідник проблеми, російський юрист О. Є. Єпіфанов [Єпіфанов, 2005, с. 17].

З нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про воєнний стан». З підсудності загальних судів у місцевостях оголошених на воєнному стані вилучалися й передавалися на розгляд військових трибуналів «[...] усі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку і державної безпеки [...]». У цьому переліку зазначалися й справи про злочини, вчинені військовослужбовцями (ст. 193 КК РРФСР або відповідні статті КК союзних республік), а також справи про опір представникам влади (ст. 73 КК РРФСР або відповідні статті КК союзних республік) [Сборник Законов СССР, 1956, с. 213-215]. Хоч у цьому документі жодного слова не говорилося про військовополонених, проте зі змісту указу стає зрозумілим – перший крок до цілковитого переведення кримінальної репресії щодо останніх у сферу військової юстиції було зроблено. Відтепер практично всі злочини вчинені військовополоненими розглядалися військовими трибуналами. Проте юридично іноземні бранці до радянських військовослужбовців у сфері кримінальної репресії поки-що повністю прирівняні не були.

Вирішальний крок у цьому напрямку було зроблено 1 липня 1941 р., коли Рада Народних Комісарів СРСР ухвалила постанову № 1798-800с, якою затвердила нову редакцію «Положення про військовополонених», а документ від 19 березня 1931 р. визнала таким, що втратив силу [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 162, арк. 22]. На відміну від свого попередника, оновлений текст «Положення...» закріплював кримінальну репресію щодо військовополонених виключно за військовою юстицією. «[...] Справи про злочини, скоєні військовополоненими, розглядаються військовими трибуналами за законами СРСР і союзних республік [...]» – читаємо в пункті 25 розділу 5 («Кримінальна й дисциплінарна відповідальність військовополонених») цього відомчого нормативного акту. Текст радянського «Положення про військовополонених» в редакції від 1 липня 1941 р. містив ще одну, знакову для

визначення пріоритетів у справі карної репресії щодо військовополонених, новацію. Йдеться про скорочення до 30 днів (замість 90 днів у «Положенні...» 1931 р.) терміну затримки виконання смертного вироку, винесеного військовим трибуналом засудженому військовополоненому. Відлік місячного терміну до страти починався з моменту надсилання повідомлення про факт винесення вироку військовим трибуналом до Виконкому Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР (п. 29) [Русский архив, 1996, с. 40]. Таким чином, якщо не зважати на вперте небажання Йосипа Сталіна та його оточення йти на контакт із Міжнародним комітетом Червоного Хреста в питаннях військовополонених, а також відверто недостатній термін затримки виконання вироку засудженому до страти бранцю, все ж можна зробити висновок, що радянські внутрішні нормативні приписи середини 1941 р. в аспекті підсудності військовополонених загалом відповідали положенням Женевської конвенції 1929 р.

Проте залишається питання настільки радянська сторона була готова дотримуватись та дотримувалась власноруч ухвалених положень щодо кримінальної репресії стосовно військовополонених. Відомий російський дослідник дипломатичних, правових і політичних аспектів проблеми радянського військового полону Віктор Конасов у першій своїй монографії на цю тему (1996 р.) помістив виявлений в фондах Архіву зовнішньої політики Російської Федерації цікавий документ з датою 5 грудня 1942 р. – це лист заступника народного комісара іноземних справ СРСР Андрія Вишинського своєму безпосередньому керівникові – наркомун В'ячеславу Молотову. Важливість документу для з'ясування позиції керівництва СРСР щодо дотримання норм міжнародного права в аспекті кримінального переслідування військовополонених вимагає цитування його окремих частин. Зокрема, у дописі читаємо: «Тов[ариш] Ульріх (голова військової колегії Верховного Суду СРСР – Авт.) надіслав повідомлення і вироки відносно німецьких військовополонених Хоберга, Мюка, Штрауфа, Рампіча й Крума, засуджених до розстрілу за контрреволюційну агітацію, саботаж і невиконання норм виробітку в таборах військовополонених, втечу – в одному випадку (Штрауф) і підготовку до втечі в іншому (Рампіч), із таборів. [...] Враховуючи, що гітлерівська Німеччина не рахується з жодними конвенціями про військовополонених і масами винищує радянських бійців і командирів, які потрапили в полон, вважаю правильним про винесення смертних вироків щодо німецьких військовополонених [...] не інформувати. По суті згаданих вище справ необхідно відмітити, що вироки складені незадовільно поверхово, малопереконливо, і якщо б ці вироки стали відомі за межами СРСР, то їх можна було б використати, як матеріал для ворожої СРСР пропаганди. [...] Вказані вище вироки, затверджені директивною інстанцією, виконати. У випадку Вашої згоди з викладеним вище, відповідні вказівки будуть мною дані тов[аришу] Ульріху». І таку згоду народний комісар іноземних справ СРСР дав, поставивши у верхньому лівому куті документа резолюцію – «В.М. – за» [Конасов, 1996, с. 108].

Наведений фрагмент є показовим у кількох аспектах. По-перше, з нього видно, що на другому році війни з Німеччиною радянські військові трибунали, грубо порушуючи норми міжнародних конвенцій, виносили військовополоненим смертні вироки за вчинки, що підлягали лише дисциплінарному покаранню (наприклад: невиконання виробничих норм, підготовка втечі чи втеча з табору). По-друге,

розуміючи всю неправомірність і процесуальну слабкість подібних судових ухвал, керівництво радянського зовнішньополітичного відомства заборонило інформувати іншу сторону про факт винесення смертних вироків її громадянам. А. Вишинський вважав такий крок виправданою, дзеркальною відповіддю на ігнорування Німеччиною положень міжнародних конвенцій в поводженні з радянськими військовополоненими. Симптоматично, що незважаючи на повне усвідомлення керівництвом НКІЗ СРСР міжнародно-правової нікчемності подібних смертних вироків військовополоненим, вони все ж виконувалися.

Висновки. Отже, від самого початку радянської державності ставлення більшовиків до іноземних військовополонених мало виразно ідеологічний характер, що визначався сподіваннями уряду В. Ульянова (Леніна) на «світову революцію», в якій пролетарі-військовополонені розглядалися не інакше як класові союзники. Збройна боротьба з антибільшовицькими силами всередині Росії в роки громадянської війни та поступове зміцнення військово-політичного становища РРФСР по її завершенні спричинили помітні зміни у ставленні до військовополонених: більшовицька влада відмовилася визнавати військовополоненими білогвардійських солдатів та офіцерів і застосувала до них методи політичної фільтрації.

Вироблена наприкінці 1920-х рр. нова військова стратегія Червоної армії, яка передбачала ведення війни наступального характеру на території ворога, неминуче вплинула на формування засад політики Москви щодо військовополонених, адже за таких обставин очікувалося, що у ворожому полоні опиниться мінімум червоноармійців. Відтак, обтяжувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями щодо іноземних військовополонених Й. Сталін вважав недоцільним, а тому, відмовившись приєднатися до міжнародної конвенції з питань військового полону, зажадав урегулювати цю проблематику на основі внутрішнього законодавства. Як результат, схвалене у 1931 р. «Положення про військовополонених» вирізнялося низкою принципів відмінностей, як то: розповсюдження на бранців цивільного, а не військового правового режиму; преференції у правовому статусі для лояльних військовополонених, які походили з робітників і незаможних селян. Військові трибунали розглядали кримінальні справи на військовополонених тільки в особливих випадках, а решта таких надходили на розгляд загальних цивільних судів. Розглядаючи дисциплінарну відповідальність військовополонених як несуттєву та недостатньо дієву міру покарання, сталінський режим залишив чинними принципи дисциплінарних покарань, зафіксовані в тексті Женевської конвенції 1929 р. Радянський документ свідомо залишав певну невизначеність у правовому статусі іноземних військовополонених у СРСР. У тому разі, коли для влади це було прийнятним і допустимим, полонених іноземців прирівнювали до військовослужбовців власної армії (зокрема у дисциплінарній відповідальності). Кримінальну репресію щодо військовополонених передбачали чинити переважно поза військовою юстицією, на основі загального законодавства і в загальних цивільних судах. Цей підхід залишав сталінському керівництву більше можливостей не зв'язувати себе міжнародно-правовими формальностями, які закріплювали статус військовополоненого під кримінальним слідством і судом за військовою, а не цивільною юстицією.

Новий етап еволюції радянської нормативної бази судового переслідування іноземних військовополонених припав на початок Другої світової війни. Згідно оновленого у вересні 1939 р. «Положення про військовополонених» єдиною правовою базою притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності визначалося законодавство СРСР і союзних республік. У тексті нового документу до сфери кримінальної військової юстиції було віднесено невиконання військовополоненим наказу, а також зникла вимога обов'язкового повідомлення Міжнародного Червоного Хреста про притягнення військовополоненого до кримінальної відповідальності.

Остаточну кримінальну репресію щодо військовополонених за військовою юстицією закріплювало «Положення про військовополонених» у редакції від 1 липня 1941 р. Відтак, в аспекті підсудності військовополонених цей внутрішній нормативний акт загалом відповідав положенням Женевської конвенції 1929 р.

Список використаних джерел та літератури

- Амелин А. Б. Международно-правовое регулирование военного плена: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Акад. общественных наук при ЦК КПСС. Москва, 1954. 15 с.
- Барсток В. А. Міжнародне право і судові репресії щодо військовополонених (перша половина ХХ ст.): історичний контекст проблеми. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2015. Вип. 3 (9). С. 93-104.
- Барсуков М. И. Красный крест и Красный полумесяц СССР. Краткий исторический очерк. Москва, 1946. С.84-85.
- Ведомости Верховного Совета СССР. 1940. № 51.
- Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М.Загорулько, С.Г.Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загорулько. Москва: Логос, 2000. 1120 с.
- Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВСУ). Ф. 45. Оп.1. Спр. 162. Арк. 18-22.
- Декреты Советской власти. Т. 2. Москва, 1959. С. 224-225.
- Епифанов А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941-1956 гг.: Монография. Волгоград: Волгоградская академия МВД России, 2005. 277 с.
- Жданов Н. Международно-правовая проблема военного плена в условиях нового времени (Доклад, читанный 16 января 1928 г. на заседании секции междунар. права Общества деятелей сов. права). Международное право. 1928. № 2-3. С. 31-49.
- Зоря Ю. Н. Нюрнбергский бумеранг. Документы и материалы. Военно-исторический журнал. 1990. № 6. С. 47.
- Иванович К. Б. «Существующие до сих пор правила...отменяются» Военно-исторический журнал. 1991. № 11. С. 41.
- Конасов В. Б. Судебное преследование немецких военнопленных в СССР. Внешнеполитический аспект проблемы: Монография. Москва: Ин-т военной истории МО РФ, 1998. 168 с.
- Кузьминых А. Л. Становление советского законодательства в области военного плена. Военно-юридический журнал. 2013. № 10. С. 25-30.
- Левин Д. Б. Об уголовной ответственности военнопленных. Вопросы уголовного права. Сборник 1. Москва, 1944. С. 85-94.
- Международное право в избранных документах. Москва: Юридическая литература, 1957. Т. 3. С. 41-46.
- Международное право: учебник / [под ред. Н. Т. Блатовой, Л. А. Моджорян]. Москва: Юрид. лит., 1979. 584 с.
- Международное право. Учебник / Под ред. Н. Т. Блатовой. Москва, 1987. С. 492-494.
- Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2004. 482 с.

Потильчак О. В. Міжнародно-правове регулювання режиму військового полону у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. і позиція радянського керівництва. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2005. № 1. С. 192-196.

Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В. А. Золотарева. Москва: ТЕРРА, 1996.

Сабанин А. В. Вопросы военного плена в их основном освещении. Международная жизнь. 1929. № 12. С. 96-103.

Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) / Под ред. Ю. И. Мандельштам; Сост. М. И. Юмашев, Б. А. Жалейко. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1956.

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. Москва, 1920.

Уголовный кодекс УССР: Офиц. текст с изм. на 1-е июня 1942 г. и с прил. постатейно-систематизир. мат-лов. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1942. 104 с.

Уголовный кодекс РСФСР: Официальный текст по состоянию на 1 ноября 1946 г. и с прил. постатейно-систематизир. мат-лов. Москва: Юридическое изд-во МЮ СССР, 1947. 224 с.

Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). Киев: Парламентское издательство, 2005. 972 с.

References

Amelin, A. B., 1954. *Mezhdunarodno-pravovoye regulirovaniye voyennogo plena* [International legal regulation of military captivity]: avtoref. dis. kand. jurid. nauk: 12.00.01 / Akad. obshchestvennykh nauk pri TSK KPSS. Moscow. [in Russian].

Barstok, V. A., 2015. *Mizhnarodne pravo i sudovi represiyi shchodo viys'kovopolonenykh (persha polovyna XX st.): istorychnyy kontekst problem* [International law and judicial repressions against prisoners of war (first half of the 20th century): historical context of the problem]. *Viys'kovo-istorychnyy merydian. Elektronnyy naukovyy fakhovyy zhurnal*, 3(9), 93-104. [in Ukrainian].

Barsukov, M. I., 1946. *Krasnyy krest i Krasnyy polumesyats SSSR. Kratkiy istoricheskiy ocherk* [Red Cross and Red Crescent of the USSR. Brief historical essay]. Moscow, 84-85. [in Russian].

Blatova, L. A., Modzhoryan, N. T. (Ed.), 1979. *Mezhdunarodnoye pravo: uchebnik* [International Law: Textbook]. Moscow: Yurid. lit. 584 s. [in Russian].

Blatova, L. A. (Ed.), 1987. *Mezhdunarodnoye pravo: uchebnik* [International Law: Textbook]. Moscow: Yurid. lit. 492-494. [in Russian].

Chaykovskiy, A. S., 2005. *Plen. Za chuzhiye i svoi grekhi (Voyennoplennyye i internirovannyye v Ukraine 1939-1953 gg.)* [Captivity. For the sins of others and their own (Prisoners of war and internees in Ukraine 1939-1953)]. Kiev: Parlamentskoye izd-vo, 972 s. [in Russian].

Dekrety Sovetskoy vlasti, 1959. [Decrees of the Soviet Government]. Vol. 2. Moscow, 224-225. [in Russian].

Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrayiny [Sectoral State Archives of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] (SSAMIAU). Fund 45. Inventory 1. File 162.

Ivanovich, K. B., 1991. «Sushchestvuyushchiye do sikh por pravila...otmenyayut'sya» [“The rules that still exist...are being cancelled”]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*, 11. 41. [in Russian].

Konasov, V. B., 1998. *Sudebnoye presledovaniye nemetskikh voyennoplennykh v SSSR. Vneshnepoliticheskiy aspekt problemy: Monografiya* [Judicial prosecution of German prisoners of war in the USSR. Foreign policy aspect of the problem: Monograph]. Moscow: In-t voyennoy istorii MO RF. 68 s. [in Russian].

Kuz'minykh, A. L., 2013. *Stanovleniye sovetskogo zakonodatel'stva v oblasti voyennogo plena* [Formation of Soviet legislation in the field of military captivity]. *Voyenno-yuridicheskiy zhurnal*, 10. 25-30. [in Russian].

Levin, D. B., 1944. *Ob ugolovnoy otvetstvennosti voyennoplennykh* [On the criminal liability of prisoners of war]. *Voprosy ugolovnoy prava*, 1. 85-94.

Mezhdunarodnoye pravo v izbrannykh dokumentakh, 1957. [International Law in Selected Documents]. Moscow: Yuridicheskaya literatura, Vol. 3. 41-46. [in Russian].

Mandel'shtam, Yu. I., 1956. Sbornik Zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938 – iyul' 1956 gg.) [Collection of Laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR (1938 – July 1956)]. Moscow: Gosudarstvennoye izd-vo yuridicheskoy literatury. [in Russian].

Potyl'chak, O.V., 2004. *Radyans'kyy viys'kovyy polon ta internuvannya v Ukrayini (1939-1954): monohrafiya* [Soviet military prisoners and internment in Ukraine (1939-1954): monograph]. Kyiv: Vyd-vo Nats. ped. un-tu im. M. P. Drahomanova, 482. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O. V., 2005. Mizhnarodno-pravove rehulyuvannya rezhymu viys'kovoho polonu u druhiy polovyni 20-kh – na pochatku 30-kh rr. XX st. i pozytsiya radyans'koho kerivnytstva [International legal regulation of the regime of military captivity in the second half of the 1920s - early 1930s. XX century]. *Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny*, 1. 192-196. [in Ukrainian].

Sabanin, A. V., 1929. Voprosy voyennogo plena v ikh osnovnom osveshchenii [Questions of military captivity in their main coverage]. *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 12. 96-103. [in Russian].

Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy raboche-krest'yanskogo pravitel'stva RSFSR, 1920. [Collection of laws and regulations of the workers' and peasants' government of the RSFSR]. Moscow. [in Russian].

Ugolovnyy kodeks USSR, 1942. [Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Moskva: Yuridicheskoye izd-vo NKYSU SSSR, 104. [in Russian].

Ugolovnyy kodeks RSFSR, 1947. [Criminal Code of the RSFSR]. Moscow: Yuridicheskoye izd-vo MYU SSSR, 224. [in Russian].

Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR, 1940. [Gazette of the Supreme Soviet of the USSR.], 51. [in Russian].

Yepifanov, A. Ye., 2005. *Otvetsvennost' za voyennyye prestupleniya, sovershennyye na territorii SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941-1956 gg.* [Responsibility for war crimes committed on the territory of the USSR during the Great Patriotic War. 1941-1956]. Volgograd: Volgogradskaya akademiya MVD Rossii, 277. [in Russian].

Zagorulko, M. (Ed.), 2000. Voennoplennyye v SSSR. 1939-1956. Dokumenty i materialy [Prisoners of war in the USSR. 1939-1956. Documents and materials]. Moscow: Logos. [in Russian].

Zhdanov, N., 1928. Mezhdunarodno-pravovaya problema voyennogo plena v usloviyakh novogo vremeni (Doklad, chitanny 16 yanvarya 1928 g. na zasedanii sekti mezhdunar. prava Obshchestva deyateley sov. prava) [The international legal problem of military captivity in the conditions of modern times (Report read on January 16, 1928 at a meeting of the international law section of the Society of Soviet Law Figures)]. *Mezhdunarodnoye parvo*, 2-3, 31-49. [in Russian].

Zorya, Yu. N., 1990. Nyurnbergskiy bumerang. Dokumenty i materialy. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*, 6, 47. [in Russian].

Zolotarev, V. (Ed.), 1996. Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya voyna. Inostrannyye voyennoplennyye vtoroy mirovoy voyny v SSSR. Vol. 24(13). Moscow: TERRA, 560 c. [in Russian].

ESTABLISHMENT AND EVOLUTION OF THE SOVIET REGULATORY FRAMEWORK FOR THE JUDICIAL PROSECUTION OF FOREIGN PRISONERS OF WAR (1931–1941): HISTORICAL ASPECT

Mykhailo Kobernyk

Postgraduate Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Oleksandr Marushchak

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of World History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

Abstract. *The purpose of this article is to analyse the main stages of the development of the Soviet regulatory framework concerning the criminal judicial prosecution of foreign prisoners of war in the USSR during the 1930s and early 1940s. The content of legal and regulatory acts is examined. Particular attention has been given to the political and ideological priorities of the Soviet leadership in this matter. **Research Methodology.** The study employs methods of historical comparative analysis, historical hermeneutics, and contextual analysis of legal acts. **Conclusions.** From the inception of the Soviet state, the Bolsheviks' attitude towards foreign prisoners of war was distinctly ideological, shaped by their hopes for a "world revolution,"*

in which proletarian prisoners of war were viewed as class allies. The armed struggle against anti-Bolshevik forces during the Russian Civil War and the subsequent consolidation of the military-political position of the RSFSR led to significant changes in the approach to prisoners of war: the Bolshevik government refused to recognize White Army soldiers and officers as prisoners of war and subjected them to political filtration measures. The new military strategy of the Red Army, formulated in the late 1920s and envisaging offensive warfare on enemy territory, inevitably influenced Moscow's policy toward prisoners of war. Under these circumstances, Under such circumstances, it was expected that a minimum number of Red Army soldiers would end up in enemy captivity. Therefore, Stalin considered it impractical to burden the Soviet Union with any international obligations concerning foreign prisoners of war and refused to join the 1929 Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War. The "Regulation on Prisoners of War" approved in 1931 was distinguished by a number of fundamental differences, such as the application of a civilian, rather than military, legal regime to the captives; and granting legal status preferences to loyal prisoners of war who came from the working class and poor peasants. Criminal repression of prisoners of war was largely conducted outside military justice, based on general legislation and within the framework of civilian courts. This approach provided Stalin's leadership with greater flexibility to avoid binding itself with international legal formalities that established the status of prisoners of war under criminal investigation and trial by military rather than civilian justice. A new stage in the evolution of the Soviet legal framework for prosecuting foreign prisoners of war began at the start of the Second World War. According to the updated "Regulation on Prisoners of War" of September 1939, the sole legal basis for bringing such individuals to criminal responsibility was the legislation of the USSR and its constituent republics. Failure by a prisoner of war to comply with an order was assigned to the jurisdiction of military justice. At the same time, the requirement for mandatory notification of the International Committee of the Red Cross regarding the criminal prosecution of a prisoner of war was eliminated. The final establishment of criminal repression of prisoners of war under military justice was confirmed by the "Regulation on Prisoners of War" as revised on July 1, 1941. Thus, in terms of the jurisdiction over prisoners of war, this internal regulatory act generally aligned with the provisions of the 1929 Geneva Convention.

Key words: *prisoners of war, Geneva Convention, Regulation on Prisoners of War, criminal repression, Stalinist regime.*